

**СОЦИАЛНИТЕ РОЛИ НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ
В НЕГОВАТА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“
(СПОРЕД НЯКОИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ВЪЗРОЖДЕНИСТИ)**

Красимира Кацарска

Езикова гимназия „Акад. Людмил Стоянов“, Благоевград

**PAISII HILENDARSKI'S SOCIAL ROLES IN SLAVONIC-
BULGARIAN HISTORY (ACCORDING TO SOME BULGARIAN
WRITERS FROM THE NATIONAL REVIVAL PERIOD)**

Krasimira Katsarska

Academician Lyudmil Stoyanov Language School, Blagoevgrad

In the few classes devoted to Paisii Hilendarski at 10th grade the teacher of literature has to give more information about the first writer about the Bulgarian national revival. It can be done during seminars. The class should be divided into groups so that the students can work in teams. It will also create conditions to examine the evaluations, given by different writers about the monk, the personality, the scholar and the artist in the context of the particular epoch. Adolescents are supposed to make comments on those evaluations based on their personal observations on the chrestomathy (the two Forewords and the Afterword). Thus the 10-graders dip in the deeper layers of the text and reach the messages of the most read and transcribed author who has pushed forward the thinking of his contemporaries so the process of their national consolidation could begin.

Key words: monk, scholar, personality, family, motherland, history, national revival

Когато започва изучаването на българската възрожденска литература в училище (в края на X клас), учениците вече имат базисни знания върху проблемите, свързани с епохата. Макар че до този момент са изучавали антична, западноевропейска, руска класическа литература, Библията и старобългарска литература, те имат възможност да направят своите наблюдения и да стигнат до научно обосновани съпоставки с литературните и културните процеси в един по-широк

мащаб. И понеже целта на обучението не е задълбоченото изследване на спорните и безспорните факти за авторите и техните произведения, а осмислянето им с оглед на тяхното естетико-етично присъствие в протичащите явления, на учителя се пада нелеката задача да подбере и предложи на възпитаниците си само най-нужното.

Няма да коментирам необходимостта от запознаването с научните постижения на специалистите възрожденисти, преди да се започне изучаването на всеки отделен автор. Защото всички те – предимно университетски преподаватели – започват от него, когато пишат за епохата и за нейното въздействие върху творческите личности. Като задължителни за изучаване в X клас са посочени двете Предисловия и Послесловът на тази малка *книжица*, която изиграва голяма роля за националното осъзнаване на народа в последните векове на чуждото иго.

Социалните роли на Паисий Хилендарски могат да бъдат разгледани от пет страни и подредени в няколко колонки: като монах, като личност, като деец на епохата, като книжовник и като творец. Учениците трябва да се разделят на групи, за да изследват през часа предложените в хрестоматията текстове. Избират по един говорител, който да систематизира наблюденията по посока на предложените аспекти. За да подпомогне този процес, учителят може да ги насочи и към мненията на изследователите, които дават доста богати възможности за осмисляне на ролята на възрожденеца за духовното развитие на нацията. Отделна (шеста) група, в чийто състав влизат най-добре подготвените, трябва да коментира мненията на изследователите, които са базирани на по-задълбочени и системни наблюдения над целия текст. По този начин вниманието им се насочва към работата с литературно-историческите текстове, които в много голяма степен улесняват преподавателя при поднасянето на изучавания материал, свързан с отдалечени по време епохи.

Монахът твърде рядко присъства само с това метонимично назоваване в специализираната литература (Проданов 2002: 329 – 337). Той е обикновено *неизвестен* (Аретов 2000: 182 – 188), *Хилендарски* (Кръстева 2009: № 1), *Светогорския* (Аретов 2001: Бонева 2012) или *скромен и уединен монах в Атон* (Трендафилов 2006), дори *светъл монах* (Кръстева 2009: № 2). В отделни случаи е само *Светогореца* (Бонева 2012: 12) или *Хилендареца* (Леков 1988: № 2, Радев 2012: № 1): *Хилендарецът Паисий като автор на „История славянобългарска“ поставя началото не на низ от „възраждания“, а на духовно-просветните пробуди на своя народ в конкретно-историческата си*

туация от средата на XVII век. А Ив. Дуйчев (Дуйчев 2001: 4) го нарича светогорския инок.

Длъжностите на инока Паисий Хилендарски са представени посредством *йеромонах* (Радев 2012: 2; Кръстева 2009: 17; Проданов 2002: 329 – 337), *проигумен* (Радев 2012: 2), *приснопамятний наш отец Паисий от Самоков* (Попова-Мутафова 2009§ Деянова 2009: 5). Той е още *духовник* (Теодоров-Балан 2007: 3), *духовен служител* (Левков 1988: 40-46), *духовен пастир* или *светият пастир на българите* (Кръстева 2009: 1–10), *представител на братството* (Радев 2012: 63 – 84) или *поклонник* (Снегаров 1962). Понякога е посочено, че е бил *таксидиот* (Живков 2002: 2, Теодоров-Балан 2007: 5; Трендафилов 2006: 8) или *отшелникът* (Кръстева 2009: 2). Назван е още *проповедник*, *пратеник* (и *манастирски пратеник*), а и *светец* (Мошев 2008: № 5, Георгиев 2003: № 2).

Всяка една от предложените характеристики се защитава с определена гледна точка от страна на изследователите. Учениците, въпреки недостатъчната им все още подготовка, имат право да не приемат всички мнения, но в действителност честотата на съвпаденията им е достатъчно доказателство за единомислието на учените (дори когато те спорят помежду си по проблемите за родното място, за близките на книжовника, за годината на смъртта му, за образованието или за интерпретацията на историческите факти в *книжицата* му). В случая много по-важно е десетокласниците да намерят необходимите убедителни аргументи в защита на всяка една от представените каузи, като се базират на конкретния хрестоматичен текст. Това, разбира се, предполага и едно допълнително вглеждане в авторовите послания, дали повод на изследователите да изберат едно или друго метонимично назоваване на възрожденеца.

Като личност Паисий Хилендарски също е представен по няколко начина. Пряко се посочва в изследванията на Иван Шишманов (и като *историческа личност*) (Шишманов 2008: 3). Той е *забележителна личност* (Проданов 2002: 333) и *авторитетна и ярка личност* (Живков 2002: 2). Б. Пенев пише: *Историята на литературата все по-ясно подчертава факта, че развитието на даден художник е тясно свързано с неговото индивидуално обособяване, с постепенното освобождение от влиянието на традицията и приобщаване към една култура, по-висока от тази на околната среда* (Пенев 2003: 29). М. Илчевска цитира Г. С. Раковски: *Паисий Хилендарски е митологизирана фигура на границата между морала и неговото преобразуване* (Илчевска 2003: 8). По-обстоятелствен е Вл. Трендафилов, като го си-

туира в епохата и пише, че *фигурите на Възраждането и съотношенията помежду им са основно конструирани от личности със силно национално чувство, но с късо национално минало* (Трендафилов 2006: 6). Ю. Проданов го нарича още *човек с неизвестно име* (Проданов 2002: 330). За неговата *апостолска дейност* пише Л. Георгиев (Георгиев 2003: № 2). Ив. Лолова посочва, че *възрожденецът е българофил-летописец* (Лолова 2011: 1). А Т. Велева (Велева 2004: 206, 219) нарича Хилендареца *личност, демократ, творец, повествовател, историограф, социолог, народопсихолог, моралист, родолюбец, патриот, писател, книжовник, общественик, гражданин*.

Според Уикипеа цитира Д. Маринов назовава Паисий *едно рядко, невидено, незапомнено дотогава явление и още един от най-забележителните умове на нашето минало*. Ст. Дечев поставя книжовника между *българските будители* (Дечев 2010: 1). Ив. Радев и Ив. Снегаров посочват, че той е *инакомислещ* (Радев 2012: 25; Снегаров 1962: 5), като Ив. Радев прибавя още, че е *дисидент и аутсайдер* (Радев 2012: 25). Н. Филипов обръща доста лаконично, но отчетливо внимание на най-специфичните качества на възрожденеца – той е *горец родолюбец, наблюдателен, прозорлив*; отличава се като *светски, национален деец-патриот*, а допълнително акцентува и на това, че е *огорченият родолюбец и патриот-романтик* (Филипов 1929: 4 – 10). Има, разбира се, и доста ангажирани политически характеристики. Д. Леков го нарича *балканджия от Банско* (Леков 1988: 1), а Т. Живков съвсем по държавнически отсича: *Паисий е македонец от Банско* (Живков 2002: 1 – 2). Така се очертава една доста пъстра картина на пристрастията на времето *преди прехода* и след това (въпреки че споровете едва ли някога ще заглъхнат напълно).

Сравнително най-ясна за коментар е задачата да се види мястото на Паисий Хилендарски в контекста на епохата. След като вече са изучили европейските и руските автори, учениците могат да си дадат сметка защо част от изследователите правят паралел с постиженията на неговите съвременници на Запад. Във времето, когато Европа вече е имала своя истински Ренесанс, минала е през епохите на Просвещението и на Романтизма, в една манастирска килия при примитивни условия се твори дело, записвано със собственоръчно направено масило от сажди. Гутенберг отдавна е въвел книгопечатането, а инокът Паисий сам разнася своята *историйца*, за да бъде прочетена или чута (и евентуално – преписана), за да стигне до една по-широка аудитория. Когато от дуели на честта загиват видни личности, в поробена България един човек дръзва да потърси пътища за утвърждаване на

родовата си идентичност. И поема големия исторически риск да сгреша в оценките и в преценките си, в коментарите и обобщенията си. Под светлината на свещта той търси корените на родовата памет, за да сподели наученото с онези, които биха пожелали да го чуят. И най-важното – да са готови да му се доверят, да споделят вярата му и да го последват. За да започне процесът на националното възраждане.

Ив. Шишманов (Шишманов 2008: 6) посочва, че *Паисий не е първоизточник и единичък инициатор на нашето Възраждане*. Но и още – че *Той е едно голямо звено в една дълга каузална верига, а не един случаен лост, един акцидент*. Така ситуирането на възрожденския деец в епохата се превръща в отправна точка за нови проучвания, за търсене на неоспорими писмени документи за дейността на книжовника. Вера Бонева (Бонева 2012: 7) цитира М. Дринов, който посочва Паисий Хилендарски като *първосглобител на нацията*. Според Балан (Теодоров-Балан 2007: 3) той е *зачинател*. Б. Пенев (цитиран от Трендафилов 2006: 2) става *завършител на Мита Паисий или като окончателен негов канонизатор*. И изследователят твърди, че *явлението Паисий е антропоморфизираното начало на историко-литературното ни възраждане и инициатор на преврат в съзнанието на българите*. И още: *първ концентриран българоезичен израз на националната идея*.

Ем. Георгиев (Георгиев 1980: 1) определя Паисий като *основоположник на Българското възраждане и на новата българска литература*. Според М. Илчевска (Илчевска 2003: 9) възрожденецът е *мост – не само между две епохи, но и между два типа литература*. М. Кръстева го назовава *пастир на (...)*. Според Д. Леков (Леков 1988: 2) е *будител*. За Н. Филипов (Филипов 2003: 2) е *първ народен будител, патриарх на нашето национално възраждане, енергичен народен будител, будител и защитник на нашия народ и предтеча на покъсните наши дейци*. Като народен будител го вижда и Кр. Кубадинов (Кубадинов 2002: 230). *Възрожденски будител* е Паисий за В. Стефанов (Стефанов 2000: 3), а за Ц. Живков (Живков 2007: 1) е *първобудителят на народа ни*. Той пише още, че е *основоположникът на нашето Възраждане* (Живков 2002: 2), като се базира и на позицията на Ив. Снегаров (Снегаров 1962: 17), характеризиращ йеромонаха и като *възродителя на българския народ*. Огн. Георгиева (Георгиева-Тенева 2003: № 2) акцентува на факта, че Хилендарският монах е *деен субект на Възраждането*. Той се превръща в *частица от народа* (Кубадинов, 2002: 227-234). В. Велчев (Велчев 1987: 12 – 131, 154 – 164) твърди, че Паисий е *вестител на националната правда и изра-*

зител на възжеления и интереси на народните маси. Според Н. Аретов (Аретов 2000: 182-188) Паисий е *ярък изразител на възрожденското българско пробудено съзнание, първи действителен борец за национално равнопоставяне и изразител на нови модерни идеи.*

Още М. Арnaudов (Арnaudов 1972: 109) назовава възрожденеца *първ апостол на Българското възраждане и поклонник на националната стихия в история, бит и език.* Балан (Теодоров-Балан 2007: 5) акцентува на факта, че е *деец*, а за А. Кръстев (Кръстев 2012: № 24) той е *водач*. За М. Дринов (вж. Пенев 2003: 16-17) Паисий е *начало на Възраждането, носител на нови схващания, син на своето време, вдъхновен изразител на Възраждането и едно звено от веригата на една непрекъсната еволюция, приеман и като следствие, и като причина за протичащите през епохата процеси.* Историкът Н. Генчев (Генчев 1988: 86–91) стига още по-далече в твърденията си, като пише, че Хилендарският монах е *носител на буржоазните идеи в зората на Българското възраждане.*

Сравнително по-малко са метонимичните назовавания на книжовника Паисий Хилендарски. Още Балан (Теодоров-Балан 2007: 1) го характеризира като *смирена книжовник и основоположник на българската писменост.* За Ив. Шишманов (Шишманов 2008: 2) той е *просветител на народа.* Ив. Снегаров (Снегаров 1962: 15) пише, че Паисий е *първ български книжовник, който се опитва да създаде общ български книжовен език по изкуствен начин.* И посочва като негов продължител Раковски. Много нихилистична, но интересна е позицията на Вл. Трендафилов (Трендафилов 2006: 9), но и тя заслужава специално внимание. Неслучайно почти всички съвременни възрожденци го цитират. Според него Паисий е *прикачен със задна дата към корпуса на литературата, която уж тръгва от него. Така той се оказва не конструктор, а конструктор на Възраждането и новата ни литература.* За Ив. Радев (Радев 2012: 3) Паисий е *книжовникът и летописецът.* Летописец е той и за Ив. Лолова (Лолова 2011: 2). За Л. Георгиев (Георгиев 2003: 4) е *първият будител и просветител.* Просветител е и за Кр. Кубадинов (Кубадинов 2002: 231), който добавя към тази емблема и *възрожденски книжовник.* Като историк е представен от М. Кръстева (Кръстева 2009: 8) (и дори като *историка на „модерните времена“*), която прави разлика с онези, които се налагат само като безстрастни наблюдатели на събитията от съвременността (*не като хроникьор*).

От мненията на различните изследователи може да се стигне до извода, че Паисий се отнася към откритите от него факти пристрастно

– с оглед на постигането на една конкретна историческа цел: да повдигне духа на своите съвременници, да им помогне да се ориентират в сложната верско-етническа обстановка и да намерят правилния път към бъдещето.

Назоваването на автора Паисий Хилендарски е по-скромно. Книжовникът е посочен като *автор* (и *скромен автор*) от Никола Филипов (Филипов 2003: 1–3) или *писател* (Леков 2003: 2 и Уикипеа: 2) и *творец* (Леков 2003: 2). По-често е разпознат като *историк* (Драгова 1972: 117-139, Леков 2003: 2; Кубадинов 2002: 230; Георгиев 2003: 4, Ц. Живков 2002: 2, Уикипеа: 4), като В. Бонева (Бонева 2012: 15) добавя и мнението на К. Иречек – *историка Паисий Самоковски*. Веднага след това се вижда и характеристиката на книжовника като *историограф* (Радев 2012: 3, Ц. Живков 2002: 1), а Л. Георгиев (Георгиев 2003: 4) добавя, че е *на равнището на историографията на своето време*. А не бива да се подценява мнението и на цитирания от Л. Георгиев Робинсон: *Антиисторично е да се налагат на авторите от миналото критериите на съвременността*. Според М. Деянова (Деянова 2006: № 3) Паисий е *първ историограф*. За О. Георгиева-Тенева (Георгиева-Тенева 2003: 4) възрожденецът е *първият български историограф на Новото време*.

Интересно е да се отбележи, че почти всички изследователи обръщат внимание на диалогичния подход на произведението (Георгиев 2003: 4; Ненов 2011: 20–30; Георгиева-Тенева 2003: 2). Н. Филипов (Филипов 2003: 5) изтъква, че Паисий има *свой индивидуален стил*. Л. Георгиев (Георгиев 2003: 4) твърди, че *Критицизмът на Хилендареца е публицистичен*. А Н. Драгова, цитирана от М. Кръстева (Кръстева 2009: 19), е на мнение, че *езикът винаги е бивал майчина институция*. Затова и въпросът за адресата на произведението и до днес остава актуален.

Огняна Георгиева-Тенева (Георгиева-Тенева 2003: 1) се спира подробно на този въпрос. И може да става дума за кописисти или четци (Ив. Радев, Н. Филипов), за *криминализирано приключенско битие* на Историята (Радев 1993: 5 – 36), за създадените преписи, преправки, варианти, приписки, компилации, сглоби (Радев 2012: 10), редакции, копия, преправки, екземпляри (Дечев 2010: 1–2), за аудитория (Господинов 2001: 1–2), за нов поглед към българите от онази епоха (Леков 2003: 2 – 3). Във всички случаи от другата страна на текста стоят живи хора с очаквания и надежди, с желание да опознаят света и себе си чрез миналото на един народ, потънал в невежество.

Като се има предвид конкретно-историческата насоченост на произведението, трима от изследователите обръщат внимание и на публициста Паисий (Леков 1988: 5, Георгиев 2003: 3, Кубадинов 2002: 231). Освен посочените характеристики се появяват и *творческа личност, художник, родоначалник на новата литература* (Пенев 2003: 2), *сътворител* (Бонева 2012: 15 – 16). В съпоставката с Вазовата одическа поема „Паисий“ В. Бонева търси мащабите на този *могъщ стихотворен ретланслагатор на Дриново-Иречековото говорене*. За Д. Господинов (Господинов 2001: 11) Паисий е *пряк наследник на първичния синкретизъм на човешкото мислене*. Ив. Шишманов (Шишманов 2008: 2) вижда в него *демиурга, който твори от нищо*. За Д. Леков (Леков 2003: 10) е още *народопсихолог, културолог, дори енциклопедист*. Към *народопсихолог* Л. Георгиев (Георгиев 2003: 4) прибавя още и *политик*. Така – въз основа на направените съпоставки – може да се разбере ролята на възрожденеца, който изпълнява мисията си на човек, стоящ на границата между две епохи.

Наистина не е толкова лесно да се види цялостната картина на времето днес – особено през очите на десетокласниците, за които всяко усилие да проучат сами и да изразят собственото си становище по определен проблем изглежда ненужно. Дори самата мисъл да пишат на ръка, а не на клавиатура ги уморява. Струва ми се излишно дори да коментирам стремежа към установяването на национална идентичност днес, когато границите се преодоляват без никакво усилие. И това става не само защото езиковите бариери падат, а понеже идеалът на Паисий се осквернява всекидневно от най-високо място. Ако някога скромният монах упорито е търсел светлина в историческото минало, днес мракът е толкова гъст, че като че ли инерцията води необратимо към загубването не само на националното достойнство, но и на някаква опора тук, където духовността изглежда смешна. Тъжно е, но истината е точно такава. Родителите, които участваха в митингите, забравиха за децата си и сега техните потомци са поредното изгубено поколение. Иначе сама по себе си демократизацията на обществото е най-прекрасната утопична мечта на всеки мислещ човек. Но днес истински свободните хора не са толкова много, че да повярват на родения в робство мисионер.

Учениците, които работят по групи, имат възможност да подкрепят с конкретен текст наблюденията на изследователите. Така поне в тези часове, предназначени за семинарна работа, те максимално се доближават до едно отдавна отминало време, за което обществото се сеща само по конкретни поводи (например честването на 250-

годишнината от написването на Паисиевата „История славянобългарска“). И е хубаво, че поне за час-два подрастващите стават съпричастни с живота на един всеотдаен и неуморим деец на Възраждането, събудил умовете на някои от съвременниците си, за да започне истинската националноосвободителна борба в България. И може би наистина не точно тази книга, а компилациите на йеросхимонах Спиридон или „Царственикът“ да са били по-прекият подбудител за национално осъзнаване. Но някъде в онези далечни години и Паисиевата „История“ има своето място като зов за национално освобождение. Защото нейните ключови думи (*род, родина, отечество, език, история, народ*) (Леков 2003: 5) зазвучават като заклинание – не по-малко силно от клетвата над Библията и камата. И тези думи се оказват предтечи на *Свобода или смърт*, изписани върху зелените байраци на четниците; те са, които мобилизират силите и волята на младите хора. А те, макар и родени в робство, желаят да живеят като свободни личности.

Разбира се, в рамките само на предвидените два часа за изучаването на Паисий Хилендарски е практически невъзможно да се обхванат всички аспекти, предлагани от литературните изследователи в подходите им към коментирания текст. И все пак е хубаво учителят да запознае учениците си със съвременните интерпретации на това старо четиво, за да разберат колко бавно протичат най-важните културни процеси още в началото на Българското възраждане.

Въз основа на работата по групи и предварително подготвената презентация за мненията на възрожденистите се съкращава пътят автор – творба – възприемател. И се поставя една по-солидна основа за изучаването и на следващите творци от онази далечна епоха.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1969: Ангелов, Б. *В зората на българската възрожденска литература*. С.: НП, 1969, 61 – 82, 83 – 95, 96 – 101.

Аретов 2000: С: Хаджикосев, С., К. Протохристова, Н. Аретов, Р. Божанкова, Р. Симеонов В: *Литература за 10. клас*. С.: „Анубис“, 2000, 182 – 188.

Аретов 2001: Аретов, Н. *Паисиевската линия*. С.: „Кралица Маб“, 2001; „Словото“ 1999 – 2012.

Арнаулов 1972: Арнаулов, М. *Паисий Хилендарски*. С.: НИ, 1972.

Бойкова 2005: Бойкова, Л. Паисий Хилендарски. „История славянобългарска“ – книга за родовата памет на българския народ. В: *Анализи на литературни творби 10. клас*. Благоевград: „Бонпринт“, 2005, 94 – 99.

- Бонева 2012:** Бонева, В. *Паисий Хилендарски и неговият исторически текст във възрожденската публичност*. LiterNet, № 8 (153), 20.08.2012.
- Велева 2004:** Велева, Т., М. Петлешкова. *Паисий Хилендарски*. В: *Литература за 10. клас*. С.: „Сиела“, 2004, 202 – 220.
- Велчев 1987:** Велчев, В. *Паисий Хилендарски. Епоха, личност, дело*. С.: ОФ, 1987, 12 – 20, 21 – 45, 46 – 00, 100 – 123, 124 – 131, 154 – 164.
- Генчев 1988:** Генчев Н. *Паисий Хилендарски – „История славянобългарска“* В: *Българско възраждане*. С.: ОФ (III изд.), 1988, 86 – 91.
- Георгиев 1980:** Георгиев, Емил. *Люлка на старата и новата българска писменост*. С.: НП, 1980.
- Георгиев 2003:** Георгиев, Л. *Българската историческа памет в съчиненията на трима духовници от XVIII век*. Научна конференция „Пари, думи, памет“ (3 – 4 април 2003 г.), LiterNet.
- Георгиев 2003:** Георгиев, Л. *Паисий Хилендарски в часа по литература*. // *Български език и литература*, 2, 2003; LiterNet, 27.10.2003.
- Георгиева-Тенева 2003:** Георгиева-Тенева, О. *Ти-образът в „История славянобългарска“*. // *Български език и литература*, кн. 2, 2003; LiterNet, 23.11.2003, № 11 (48).
- Генчев 1988:** Генчев, Н. *Паисий Хилендарски – „История славянобългарска“*. В: *Българско възраждане*. С.: ОФ (III изд.), 1988.
- Гечев 2001.** В: **Инев 2001:** Инев, Иван, В. Инева, Ан. Гочева. *Анализ по литература за 10. клас*. С.: „Скорпио“, 2001.
- Горанов 2011:** Горанов, Ив. *Проклятие уби разузнавача, откраднал Историята на Паисий*. С.: LiterNet, 23.11.2011.
- Господинов 2002:** Господинов, Д. *„История славеноболгарска“ от Паисий Хилендарски*. // *Български език и литература*, кн. 4, 2001; LiterNet, 16.08.2002.
- Дечев 2010:** Дечев, Ст. *Ноември – една сакрална дата в нашата история*. Във: в. „*България сега*“, С. 03.11.2010.
- Деянова 2006:** Деянова, М. *Съвпадения между характерните диалектизми в Зографската чернова на „История славянобългарска“ и говорните характеристики на с. Доспей, Самоковско (По повод на 100 години от откриването на Зографската чернова)*. // *Български език и литература*, кн. 3, 2006; LiterNet 17.08.2006, № 8 (81).
- Деянова 2009:** Деянова, М. *Исторически и езикови факти, оборващи тезата за с. Кралев дол като родно място на Паисий Хилендарски*. // *Български език и литература*, кн. 1, 2009; LiterNet, 09.06.2009.
- Деянова 2012:** Деянова, М. *Преподобният Паисий е забравил родния си говор?* LiterNet, 02.07.2012.
- Динеков 2001.** Динеков, П. В: **Инев 2001:** Инев, Иван, В. Инева, Ан. Гочева. *Анализ по литература за 10. клас*. С.: „Скорпио“, 2001, 17 – 25.
- Драгова 1972:** Драгова, Н. *Книга за Паисий*. С.: БП, 1972, 117 – 139.

- Драгова 1979:** Драгова, Н. Към жанровата характеристика на „История славянобългарска“. // За литературните жанрове през Българското възрождане. С., 1979, 7 – 11.
- Дуйчев 2001:** Дуйчев, Ив. В: Инев, Ив., В. Инева, Ан. Гочева. *Анализии по литература*. С.: „Скорпио“, 2001.
- Ефендулов 2001.** Ефендулов, Д. В: Инев, Ив., В. Инева, Ан. Гочева. *Анализии по литература*. С.: „Скорпио“, 2001.
- Живков 2009:** Живков, Ц. *Паисий Хилендарски – от Банско или от Кралев дол*. LiterNet, 31.08.2009.
- Живков 2002:** Живков, Ц. В: сп. „Родна реч“ в спора за езика и родното място на Паисий (240 години от написването на „История славянобългарска“. С.: сп. „Родна реч“, бр. 1 – 2, 2002.
- Живков 2002:** Живков, Ц. Фалшификатор подвежда проф. Йордан Иванов и с гроба на възрожденеца. Паисий става банскалия по нареждане на Та-то. Който не вярва, има много здраве от арменския пот, отсича Живков. В. „Стандарт“, 20.06.2012.
- Игов 1999:** Игов, Св. Литературно-историческият парадокс. В: *Българска литература ХХ век*; С.: Слово, 1999 – 2012.
- Илчевска 2003:** Илчевска, М. Аспекти в дихотомизациите на властта, царете в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. // *Български език и литература*, кн. 2, 2003; LiterNet, 11.11.2003.
- Инев 2001:** Инев, Иван, В. Инева, Ан. Гочева. *Анализии по литература за 10. клас*. С.: „Скорпио“, 2001, 17 – 25.
- Кацарска 1998:** Кацарска, Кр. „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски – страстен зов за национално осъзнаване. В кн.: „Българска възрожденска литература. С.: „Свят. Наука“, 1998, с. 17 – 28, 187 – 192.
- Кръстев 2012:** Кръстев, А. Преподобни Паисий Хилендарски и неговото дело. // *Църковен вестник*, бр. 24, 1993; LiterNet, 18.06.2012.
- Кръстева 2009:** Кръстева, Мила. Да поменем срама си. // *Български език и литература*, кн. 2, 2003; LiterNet, 11.11.2003.
- Кръстева 2009:** Кръстева, Мила. Патрицентричната политическа фамилия в „История славянобългарска“ на Отец Паисий. // *Български език и литература*, кн. 1, 2009; LiterNet, 28.05.2009, № 5 (114).
- Кубадинов 2002:** Котева и кол.: В, Ант. Гинев, М. Велинова, Св. Ненчева, Кр. Кубадинов. *Литература 10. клас*, С.: „Булвест 2000“, 2002, 227 – 234.
- Къосев 1999:** Къосев, Ал. Позитивизъм, романтически метафори, институционални метафизики. Учебниците по литературна история и конструирането на националната идентичност. // *Литературна мисъл*, бр. 2, 1999.
- Леков 1988:** Леков, Дочо. Историята на Паисий – нов момент във взаимоотношението писател – читател – възприемател. В кн.: *Писател – творба – възприемател през Българското възрождане*. С.: НП, 1988, 40 – 46.
- Леков 2003:** Леков, Дочо. Вечната „История славянобългарска“. // *Български език и литература*, кн. 2, 2003; LiterNet, 27.10.2003.

- Лолова 2011:** Лолова, Ивет. *Цанко Здравков: Тодор Живков фалшифицира родното място на Паисий*. С.: Investor.BG.AD 2001 – 2010 Ludimladi.bg, 21.03.2011.
- Мошев 2008:** Мошев, Ал. Начало на българската историопис. Паисий Хилендарски. // *Векове*, бр. 5, 2008.
- Ненов 2011:** Ненов, Ив. *Самоковският препис на „История славяноболгарская“*. С.: ЗОВ, 2011.
- Николова 1994:** Николова, Юл. За същностната характеристика на Паисиевата история. В: *Литература и Възраждане*, Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 1994.
- Овчаров 2012:** Овчаров, Н. Четем Паисий заради Йордан Иванов. // в. „Стандарт“, 02.06.2012.
- Пенев 2003:** Пенев, Б. *Общи бележки за началото на литературата и Възраждането*, LiterNet, 14/3.2003.
- Проданов 2002:** Проданов, Юр. В: Атанасов, Вл., С. Хаджикосев, Д. Добрев, Юр. Проданов, Д. Чавдарова. В: *Литература за 10. клас*. С.: „Кръгзор“, 2002, 329 – 337.
- Радев 1993:** Радев, Ив. Възрожденската литература до 40-те години на XIX век – „заглавие“, „мото“, „посвещение“. В кн.: *Паратекстът и художествената творба през Възраждането*. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, СФБ, 1993, 5 – 36.
- Радев 2012:** Радев, Ив. *За тези, които прочетат... 250 години „История славяноболгарска“*. С. В: LiterNet, 21.01.2012, № 1 (146).
- Радев 2012:** Радев, Ив. „История славяноболгарска“ сред българските преселници в Бесарабия (Бележки за характера и съдържанието на Болградския сборник). С.: LiterNet, 13.02.2012, № 2 (147).
- Радев 2012:** Радев, Ив. *Поглед към така наречения Бобчев препис на „История славяноболгарска“*. С.: LiterNet, 21.05.2012, № 1 (134).
- Радев 2012:** Радев, Ив. Хилендарската кондика от XIII век и нейните реални свидетелства. // *сп. „Онгъл“*, г. IV, бр. 4, 63 – 84.
- Сб. 1991:** Паисий Хилендарски. В: Българска възрожденска литература. Летен семинар по български език и литература за чуждестранни българисти и слависти. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, 27 – 40.
- Снегаров 1962:** Снегаров, Ив. За родното място на Паисий Хилендарски. В: Сб. *Паисий Хилендарски и неговата епоха*, С.: 1962; www.macedonia-history.blogspot.com
- Стефанов 2001:** Стефанов, В. Историята като повествование за лингвوماхията, 2000. В: Инев, Иван, В. Инева, Ан. Гочева. *Анализ на литература за 10. клас*. С.: „Скорпио“, 2001.
- Теодоров-Балан 2007:** Теодоров-Балан, Ал. *Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища*. Пловдив: „Хр. Г. Данов“, 1896; LiterNet, 2007, 06.12.2007.

- Теодоров-Балан 2007:** Теодоров-Балан, Ал. *Оценка на българската литература. Кратко ръководство за средни и специални училища*, написано от А. Теодоров от д-р Д. Т. Страшимиров. С.: *Български преглед*, г. III, кн. V, 1896, 133 – 140; LiterNet, 16.11.2005.
- Топалов 1988:** Топалов К. „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски – на ползу роду болгарскому. Във: *Възрожденци*. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1988, 9 – 14.
- Трендафилов 2006:** Трендафилов, Вл. Паисий – не конструктор, а конструктор на Възраждането. С.: LiterNet, 24.02.2006.
- Уикипедия:** Паисий Хилендарски и неговата „История славяноболгарска“.
- Филипов 1929:** Филипов, Н. Паисий Хилендарски. В: *Библиотека „Български писатели“*. т. I. С.: „Факел“, 1929; LiterNet, 29.10.2003.
- Христов 2001:** Христов, Хр. В: **Инев 2001:** Инев, Иван, В. Инева, Ан. Гочева. *Анализ на литература за 10. клас*. С.: „Скорпио“, 2001, 17 – 25.
- Цонев 1894:** Цонев, Б. Новобългарска писменост преди Паисия. // *Български преглед*, г. 1, 1894, кн. 8, с. 80 – 94.
- Чернокожев 2001:** Чернокожев, Н. В: *Литература за 10. клас*. С: НП, 2001, 221 – 227.
- Шишманов 2008:** Шишманов, Ив. Паисий ли е първоизточникът на нашето Възраждане? С.: *Аргументи* (месечно публицистично издание), С. 25.11.2008.